

УДК [811.161.2:81'27]+[007:304:070]

Р.О. Горбик

МАСКИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНІЗАЦІЇ НА ШПАЛЬТАХ РОЗВАЖАЛЬНОЇ ПРЕСИ КІНЦЯ 20-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджено соціолінгвістичну ситуацію в УСРР на матеріалі ілюстрованої періодики другої половини 20-х рр. ХХ ст. Головну увагу звернено на питання оцінювання політики українізації. Результати дослідження вказують на усвідомлення її неефективності авторами видань, виявлено документовані факти спротиву цій політиці, свідчення про низьку грамотність пересічних українців, домінування російської в рекламних текстах, численні приклади українсько-російського койне в стилізації розмовної мови та реальній мовній практиці, проблеми невисокого рівня кодифікації мови та редакторського стандарту видань.

Ключові слова: розважальна преса, українізація, мовна політика, білінгвізм.

У січні 1929 р. харківський ілюстрований тижневик "Всесвіт" інформував читачів про візит делегації з Донбасу до столиці радянської України. Метою понад 300 артемівських робітників, повідомляти журналісти часопису, було "ознайомитися з українською культурою, власними очима побачити пролетарську столицю і її досягнення" (1929, 4, с. 10). Робітників водили в музеї, на виставки, в зоосад, у редакції газет і радіо, на зустрічі з письменниками і насамкінець на оперету в "Березолі". Перед частиною пролетарів виступав нарком освіти Микола Скрипник, мотор українізації. "Український пролетаріят, – переказував його передбачення "Всесвіт", – у значній мірі русифікований за часи царату, поступово знов опанує свою національну культуру" (1929, 4, с. 10). Старий більшовик, вочевидь, розраховував зокрема і на такі акції "м'якої сили" (soft power), що виникала завдяки динамічній культурі та дивовижам нової столиці, не позбавленої прагнення конкурувати з Москвою, куди провінційних робітників, поза сумнівами, теж возили – може, навіть і тих самих. Прогнози наркома Скрипника були категоричні й, певне, мали такими бути, однак майбутнє розставило свої акценти з дещо більшою категоричністю. Про те, як це відбувалося, чи не найкраще свідчить сам "Всесвіт".

Питання оцінки українізації з погляду соціолінгвістики ще й досі не можна вважати за розв'язане ні в синхронному, ні в діахронному аспектах. З одного боку, існує уявлення про неї як проєкт, завдяки якому націонал-комуністичній меншині в КП(б)У вдалося змінити мовну ситуацію на користь етнічних українців та інспірувати розвиток національної культури. Не применшуючи неоднозначності й поверховості цього процесу, Я. Верменич зауважує, що "справа утвердження незалежної України зустрілася б із значно більшими ускладненнями, якби в рамках українізації не було створено фун-

дамент національного самоусвідомлення і самоствердження" [2, с. 44]. В іншій праці дослідниця пише: "Політика українізації дала можливість українському народові усвідомити себе національною спільністю, відчувати значення мови, культури, традицій як факторів духовного розвитку нації" [3, с. 213]. З другого боку, як відзначив С. Єскельчик, "нові дослідження в Україні та за кордоном ставлять під сумнів традиційне бачення українізації – буцімто внаслідок успішної політики в містах, на заводах і в установах почали переважати носії української мови. Українські історики застерігають від перебільшення реальних результатів цієї політики. Як стверджують їхні зарубіжні колеги, українські міста стали радше двома-трьма, ніж українськомовними, а російська культура й надалі переважала серед робітничого класу й службовців, хоч серед них тепер було більше етнічних українців" [2, с. 140]. Очевидець і дослідник цих процесів Ю. Шевельов додає ще скептичнішу оцінку: "Українізація була процесом двобічним. Рівнобіжно до заходів, спрямованих на поширення української мови, робилося зусилля знизити українську культуру, а з нею й мову. Ці зусилля, крім прямих наслідків, породжували страх. Розмовляти по-українському на людях – хоч це офіційно заохочувалося – вважалося серед міського населення ризикованим, хіба що при спеціальних okazіях, які офіційно проголошувалося українськими" [11, с. 162–163].

З огляду на сьогоднішній драматизм мовного протистояння в українському суспільстві та нагальну потребу адекватного розуміння українського білінгвізму в минулому та сучасності заради осмисленої й раціональної мовної політики, актуальність цього дослідження визначають нові дані, що можуть доповнити оцінку політики українізації та її перебігу. Сучасна ситуація є безпосереднім наслідком подій попередніх десятиліть, і вкрай важливо дати їх тверезе і ґрунтоване бачення.

На початку ХХ ст. українська преса перебувала в складних обставинах цензурних заборон, коли накладі ледве сягали кількох тисяч примірників. З листування нечисленних видавців української преси того часу відомо про повсякчасні труднощі з коштами та байдужість аудиторії. До всього, мова була настільки невироблена і незвична для масового, читай – сільського читача, що до багатьох слів доводилося наводити російські відповідники в дужках (так, єдине число “Слобожанщини” Миколи Міхновського додавало пояснення до “інтелігенти” – “освічені”, дату в шапці газети визначено як “25 березня (марта)”, а в рекламі “млини” пояснено як “мельниці”). Особливо разючим є порівняння із Західною Європою: якщо наклад найбільшої берлінської газети ще 1900 р. сягав 200 тис. [12, с. 132], усі українські видання мали лише приблизно 100 тис. накладу після лютневої революції 1917 р. [11, с. 69], що зробила можливою на теренах Росії доти нечувану свободу слова; 1908 р. наклад таких видань становив лише 20 тис. [11, с. 109].

Відповіддю більшовицького уряду на зростання національної свідомості й мовних потреб під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. вважають пізнішу політику українізації. Панівним в історіографії проблеми є одночасне уявлення про неї як про політику, яку провадила і просувала націонал-комуністична меншіна в партії, насамперед з колишніх боротьбистів. Відтак ішлося про синтез української ідентичності та лівої ідеології: для “покоління двадцятих років (...) побудова соціалізму і творення української нації були поєднуваними проектами” [5, с. 23]. Я. Верменич вважає, що «терміном “українізація” об’єднуються два протилежні за своїм спрямуванням потоки – директивний, ініційований згори процес пристосування апарату до вимог життя і рух за відновлення у правах української мови, розвиток української культури, що йшов знизу» [3, с. 212]. При цьому, знов же, розбіжність між оцінками результатів істотна: якщо одні твердять, що “міста поступово ставали осередками української, а не російської ідентичності” [3, с. 215], а результатом політики була поява української національної еліти (хоча це була радше її причина), очевидці зберегли інші свідчення: “...По великих містах і промислових центрах українську мову здебільша використовували як димову завісу. Коли доходило до дійсно важливих справ, незмінно вживали російської. За таких обставин зневажливе ставлення до української мови буяло” [11, с. 165]. Симптоматично, що автори деяких системних досліджень про українізацію в окремих регіонах узагалі уникають згадувати про пресу [6], хоча результати українізації слід вважа-

ти за найефективніші саме в царині друку: до 1931–1932 рр. українською мовою виходило 88% періодичних видань, у тому числі більшість значущих газет республіки, і 77% книжок [4, с. 140].

Українізація відбувалася на збиток російськомовній продукції і мала не тільки кількісний, а й якісний вимір. «На 1930 рік лише три великі газети ще виходили російською мовою: “Вечерние известия” в Одесі та газети в Сталіному (тепер Донецьк) та Маріуполі, – пише Ю. Шевельов. – (...) Швидко зростало число журналів, і ставали вони різноманітніші. (...) Стали виходити журнали політичні, технічні, наукові, ілюстровані, театральні, музичні; журнали, присвячені літературній критиці, кіну, гумористичні. Загальне число в 1929 році сягнуло 326 назв» [11, с. 153]. Для порівняння, варто навести різні дані (бо в них є розбіжності) за 1918 р., який той-таки Шевельов називає найкращим до-радянським роком за співвідношенням на користь українських газет. За даними Книжкової палати УРСР, українськомовних видань було всього 127 назв, тоді як російськомовних в Україні – 227. За іншими даними (“Бібліографія української преси” В. Ігнатієнка), найкращим роком для української преси в проміжку 1917–1922 рр. став сам 1918 р.: 218 українськомовних видань проти 321 російськомовного [11, с. 130–132].

Попри наведену цікаву концептуалізацію культурної політики партії в 1920-х рр. як процесу, що йшов одночасно знизу вгору і згори вниз, преса на практиці залишалася в державній монополії (органами цензури були Головліт, міськ- та окрліти): “Більшовики замінювали національну пресу новим типом видання – спільним органом партійного комітету та виконавчої влади відповідних рівнів (...) Становлення партійно-радянської преси в Україні хронологічно збігається з часом її українізації, тому ці процеси були взаємозалежними та тісно переплетеними” [7, с. 15]. Як відзначає О. Коляструк, “мову українізованих газет формували, з одного боку, представники національної небільшовицької публіцистики, та, з іншого, радянські службовці, що не мали спеціальної журналістської освіти, перебували під впливом русифікаторських наслідків. Українські друковані видання були залежні від російськомовних джерел інформації. Частим явищем на початковому етапі було створення двомовних газет, що насправді нерідко обертались переважанням у них російських текстів. Така практика особливо типова для робітничої преси. Серед газетярів і журналістів у 20-і рр. сформувались дві течії щодо мовної культури періодики: традиціоналісти, які обстоювали збереження сталих норм мовотворення, та механіцисти – прихильники стандартизації та технізації мови” [7, с. 23].

Попри невдачу програми-максимум українізації, вона, на думку С. Єкельчика, стала завершенням формування повноцінної нації з власною культурою, шкільництвом та урядуванням. Ю. Шевельов також відзначає успіх українізації хіба що в поверховому ознайомленні з українською мовою та елементами культури між ширших кіл населення. Ці результати поєднувалися з тим, що преса залишалася інструментом активного нав'язування ідеології. Це відзначають журналістикознавці. Б. Потятинник, зокрема, звертає увагу: газетній мові були притаманні специфічні лексичні аспекти (табування окремих слів, тяжіння до абрєвіатур та складання основ), повторювання штампів “героїчного”, а в часи застою “маразматичного” стилю, “безконечно повторювана інформація про повну підтримку ідеології та політики пануючого режиму (...) своєрідна ритуальна перекличка вірогідності” [9, с. 97]. На думку дослідника, в тоталітарних текстах надмірно представлений затекстовий простір, що робить тексти тавтологічними і примітивними, сповненими загальників та аксіом [9, с. 99]. Учений також відзначив сугестивність впливу монотонних, але масово тиражованих текстів [9, с. 101]. Проте як розважальна преса, передусім ілюстрована, відображала мовну ситуацію доби на своїх сторінках? Яким було висвітлення українізації і як у цю політику вписувалася мова самих часописів?

Попри те, що консенсус щодо двозначної оцінки українізації поступово формується в науковому середовищі, дослідники оперують переважно кількісними, статистичними аргументами. Не тільки їх достовірність може бути сумнівною, зважаючи на приклади маніпулятивності радянської статистики та недокументованість, усний характер багатьох важливих рішень тодішньої еліти, а й кінцевий ефект політики не можна достовірно встановити тільки за кількісними даними, не знаючи реакції на визначальну для соціолінгвістичної ситуації 1920-х рр. політику серед різних прошарків населення. Ю. Шевельов дає оцінку такої реакції, вочевидь, із особистих споминів, але не наводить фактів чи документальних свідчень. Ще менше даних зібрано про літературну мову доби; взагалі немає жодного вичерпного дослідження мови української преси 20-х рр. ХХ ст. Ця стаття не може розв'язати таких осяжних завдань з усією повнотою на широкому матеріалі, але наближається до цього на вузькому сегменті джерел, ставить конкретні гіпотези і вказує подальші шляхи їх верифікації.

Мета статті – з'ясувати, як тогочасна соціолінгвістична ситуація, позначена українізацією багатьох сфер мововжитку, знаходила вияв в ілюстрованих журналах, що ви-

ходили в 1928–1930 рр. З цією метою поставлено два завдання: 1) встановити, як ці видання висвітлювали мовну ситуацію в суспільстві; 2) з'ясувати, як вона знаходила вияв у мові їх публікацій. Матеріалом дослідження стали публікації часописів “Універсальний журнал”, “Всесвіт”, “Глобус”, “Нова громада”, “Декада”, “Нова генерація” (далі в посиланнях – відповідно УЖ, В, Г, НГ, Д, НГ) за вказаний період. В основу методології дослідження покладено метод обґрунтованої теорії (англ. grounded theory), за визначенням німецького вченого Ф. Кротца, “цілеспрямований, проблемно мотивований, систематичний і обґрунтований даними метод, за допомогою якого можна від початкових питань чи проблеми сягнути теорії як частини науки, дати відповідь на вихідне питання і з якого можна вивести практичне [brauchbare] рішення початкової проблеми” [13, с. 11]. Дослідження на засадах обґрунтованої теорії є атеоретичним, спрямованим на створення нової гіпотези, радше ніж на підтвердження уже наявної, і на практиці знаходить реалізацію в евристичному кодуванні – організації даних шляхом виявлення в них повторюваних категорій.

Усі досліджені ілюстровані журнали видавала держава як додатки до харківських і київських щоденних газет. Єдиним винятком була кооперативна “Нова громада”, що виходила у видавництві Книгоспілка аж до 1929 р., коли до її видання прилучилася Вукопспілка (фактично – органу державного контролю над споживчою кооперацією); у той самий час наклад журналу зростає вдвісьтеро – з 6 до 60 тис., а контент помітно зміщується в бік мобілізаційно-ідеологічної спрямованості. Так само з 1929 р. посилюється заідеологізованість і решти часописів, серед яких найбільш пропагандистським був новостворений двотижневик “Декада” (38–45 тис. примірників), що переважно містив тільки агітаційні матеріали і мав найменший обсяг. Тираж двотижневого “Глобусу” коливався в межах 6,5–12 тис. примірників, тижневик “Всесвіт” і сатиричний двотижневик “Червоний перець” теж виходили накладом 10–12 тис.

Журнали всіляко підкреслювали автономність української культури і навіть самої УСРР, українізацію ж зображали як природний і незворотний процес, а водночас – частину соціальної революції. «Хай дивляться старі гармати, хай залишаються свідками несподіваного розквіту міста, хай хоронять казку про те, як могутньою волею трудящих, як напруженою енергією та будівельним патосом старе провінційне місто, брудний та безладний “Харьков” – перетворюється у великий культурний та політичний центр, упорядковану столицю робітників та селян Радянської України – Харків!» (УЖ, 1928, 1,

с. 73), – вигукував журналіст В. Іволгін, вписуючи в російську назву міста капіталізм, злидні й відсталість, в українську – соціалізм, успіх і порядок. Столиця УСРР мала змінити ім'я так само, як і українська мова повинна була заступити російську в усіх сферах життя – принаймні, саме така настанова читається між рядками журнальних нарисів. Пріоритетність української знаходилася вивав у символічних жестах: на підписі під колажем у вигляді монумента Ленінові його ім'я спершу записане латинською графікою, далі – українською, і лише потім російською, їдиш та іншими мовами (НГ, 1930, 7, с. 137). При тому прикметно, як мало текстів розважальної преси до початку індустріалізації присвячено Росії, коли ж вони трапляються, то часто шукають український слід, а Москву взагалі презентують як столицю радше світову, ніж національну, в усьому іншому рівноправну з Харковом: “Червона столиця світового пролетаріату, Москва, поміж багатонаціональним складом своєї людности має чимало українців. Насамперед, у Москві є постійне представництво У.С.Р.Р. при уряді С.Р.С.Р., далі – багато контор та представництв, а також сила молоді, що вчиться по московських ВИШ'ах” (Г, 1928, 20, с. 316). В останньому числі за 1928 р. “Глобус” повідомляв і про курси української мови, що діяли в столиці РСФСР, як про “українізацію в Москві” (с. 383).

Попри ці символічні жести, а також те, що всі видання послідовно публікувалися українською мовою, соціальний статус російської в УСРР видно з того, що саме вона є і протягом усього періоду зостається мовою реклами. Видавці вочевидь не бажали надавати рекламу українською або з міркувань соціального престижу, або не розраховуючи на українськомовну аудиторію (можливо, вважаючи її менш платоспроможною чи незацікавленою в товарі, призначеному для городян, наприклад, такому як пральний порошок “Українка” чи продукція фабрики “Красный зеркальщик”). Українською друкувалося рекламу, що її надавали органи влади і державні установи, наприклад, видавництва – хоча в цьому випадку українська найчастіше була й мовою рекламованих книжок. Дистрибутори популярної літератури (довідкової, медичної тощо) користалися в рекламі з російської мови – врешті, це були також переважно трести, що перебували під державним контролем. Що це не завжди сприймалося за нормальне серед українських лівих інтелектуалів – редакторів видань, свідчить колізія, до якої дійшло принаймні одного разу. Рекламу харчової добавки “Фітоферин”, яку московські рекламодавці надали російською мовою, редакція переклала українською, супроводивши такою

іронічною і викличною післямовою: “Широка популярність Універсального Журналу дає, звичайно, не менш широкі перспективи для торговельної й промислової реклами на його шпальтах. (...) Але, дбаючи про те, щоб реклами ця досягла своєї мети, дійшла до українського радянського споживача і була йому зрозуміла, поданий в рекламі текст (що його рекламодавці категорично і всупереч здоровому глузду вимагають друкувати тільки російською мовою) перекладаємо своїм коштом мовою українською” (УЖ, 1929, 4, с. 34).

Інших спроб українізувати рекламу редакції не здійснювали. Тим менше цим опікувалася влада. Втім, і сама російськомовність реклами була не більш як виявом інерції з дореволюційних часів. Як зазначають В. Георгієвська та Н. Сидоренко, “з огляду на те, що вся рекламно-довідкова періодика видавалася на території Східної України до 1917 р. російською мовою, ми не знайшли жодного видання, де були б істотні вкраплення в тексти українською мовою” [1, с. 77]. Дослідниці дійшли висновку, що, попри значний рівень розвитку рекламно-довідкової преси, українською мовою не виходило жодного видання цього напрямку, а в українськомовній пресі українською друкувалися окремі оголошення про “малоросійські” й галицькі книжки та часописи, приватні та сільськогосподарські оголошення, та окремі зразки реклами товарів і послуг масового вжитку. Порівняння цих даних із практикою кінця 1920-х рр. свідчить навіть про певний відступ: асортимент рекламованих товарів скоротився, і, втративши споживчі товари для міської аудиторії, орієнтувався на селян або міську гуманітарну інтелігенцію. Але фактом залишається те, що станом на 20 рр. ХХ ст. українська мова майже не знала традиції обслуговування реклами.

Подібною виглядає ситуація і з таким важливим аспектом соціолінгвістичної ситуації, як мова вивісок. На деяких фото до прочитання надаються таблички, що випадково потрапили в кадр. Але це була й одна з улюблених мовних тем в ілюстрованих журналах, щедро проілюстрована першоджерелами – фотографіями особливо комічних зразків. Так, “УЖ” іронізував із невдалого перекладу таблички на вбиральні: “чоловіча чепурня” (1929, 8, с. 115), а М. Йогансен у нарисі “Nomina – omnia” (УЖ, 1929, 8, с. 126–129), розглядаючи вивіски і написи на сірникових коробках, вишукує в них одверто і приховано кумедні підтексти, одночасно міркуючи про співвіднесеність звукової форми і значення слова, розгортаючи за кожною асоціацією цілі вставні новели, але при цьому порушуючи питання малограмотності й мовного шовінізму в оформленні вивісок. З нарису можна дізнатися про нама-

гання підвищити статус використанням, нехай перекручених, іноземних слів: "Парикмахерская дамес"; М. Йогансен відверто кепкує з підприємця, що не зумів коректно відтворити власне прізвище українською: "Ленінградська фарб'ярня та хемічне чищення. Ш.М. Серий" (УЖ, 1929, 8, с. 126). На фото з обкладинки ч. 21 "Глобуса" за 1928 р. вивіску на споруді нової київської електростанції – поза сумнівом, радянського індустріалізаційного проекту – зроблено російською: "КРЭС". Уже на обкладинці ч. 9 за 1930 р. та сама електростанція фігурує з написом "КРЕС" українською, хоча нечіткість зображення дає змогу припустити, що йдеться лише про оброблене фото макета. Українізацію саме на таких практичних прикладах висвітлила стаття Б. Вірного (псевдонім Б. Антоненка-Давидовича) "Що говорить вивіска" (Г, 1928, 19, с. 302–303). Автор атакував одночасно небажання українізувати вивіски, орієнтацію на селянський малограмотний вжиток ("даю уроки музики") та написи з помилками, що дискредитують саму мову. Згадано аргументи "чорносотенної фабрикації" проти "життєвості української" – вочевидь із популярних тоді анекдотів, що їх згадує, приміром, Ю. Шевельов: "мордопис", "пер самопер". Толерантніше автор поставився до українізації з кон'юктурних мотивів, наводячи цитату з перукаря, що сам не тямив жодного слова українською: "Нужно было новую вывеску делать (старая поржавела совсем), но тут вот в чем вопрос: малярю платится за каждую букву, ну а теперь считайте – г-о-л-я-р-н-я – семь букв, а п-а-р-и-к-м-а-х-е-р-с-к-а-я – четырнадцать. Вдвое дороже! Арифметика простая, а насчет того, чтобы понимать вывеску, так – кому надо это – поймет..." (с. 302).

Навіть у такому побутовому аспекті українізація не була однозначним процесом. Врешті, й українізація книжки, разюче успішна згідно із статистикою, не була відчутна в повсякденні: один із журналів підрахував, що на книжковій виставці в Харкові 1928 р. на вітрині "Книгоспілки" українська книжка посідала 10%, ще менше її було на розкладах інших видавництв (УЖ, 1928, 1, с. 89). Тема українізації час від часу впливає в нарисах, зокрема подорожніх, коли, відвідавши якийсь куточок України, автор нарікає на слабкий поступ української культури в регіоні. Доречно зацитувати разючий фрагмент із тексту Д. Бузька і Г. Шкурупія "Старим Дніпром в останній раз": "Нас трохи вразив ще один момент – це абсолютна відсутність культурної роботи. Вже зовсім не говорячи про будь-яку українізацію, яка, можливо, й непотрібна, бо тут працює, за даними старшого інженера Дніпрельстану інженера Ковгуна, 60% українців, тут неможливо знайти українську газету, а тим більше

українську книжку. (...) Незважаючи на те, що тут більшість робітників-українців, все написано тут російською мовою. Ми старанно тут шукали слова Дніпрельстан, що всім подобається своєю звучністю, але ніде його не знайшли. Це є лише прикра зовнішність, бо Дніпрельстан є в глибинах тієї робітничої маси, що так напружено здобуває електричну енергію. Зовнішність завше, звичайно, залежить од культурної верхушки. Верхушка на Дніпрельстані складається з інженерів та спеців. (...) Першою нашою сутичкою з ними було питання про українізацію. Треба було б чути всім, як ці вигодовані на радянських хлібах люди міркують про українізацію. Українізація – це насильство. Українські селяни всі говорять російською зіпсованою мовою. Українська мова – це суржик, це вигадка петлюрівців. І, нарешті, сам старший інспектор Дніпрельстану, інженер Ковгун, заявив, що українців привезено з Галичини. (...) З другого боку, коли йде розмова про Дніпрельстан, ця публіка стає надзвичайно шовіністичною. Вони всі обурливо заявляють: "Ми – запорожці, наші предки звідси, ми – українці, а нас звільняють з Дніпрельстану й виписують людей із Москви. Москва все захопила в свої руки й не дає нам ходу" (НГ, 1, 1927, с. 34–35). Розлога цитата схоплює водночас кілька "тіньових" аспектів офіційно бравурної українізації: і розрив між міськими й міськими українцями, і механізм, за допомогою яких індустріалізація і виштовхування з колективізованого села потрібної на підприємствах робочої сили оберталися русифікацією стихійно українськомовних селян, і процеси розвитку подвійних ідентичностей серед міської технічної інтелігенції, своєрідного "човникування" між різними національними дискурсами залежно від конкретних обставин та особистої вигоди.

Не дивно, що українізація часто виявляла сміхові аспекти й ставала приводом для літературної пародії і серед власних адептів, авторів стривожених статей і творців українськомовної масової культури. В одному з журналів відомий уривок із "Євгенія Онєгіна" був не просто надрукований українською під назвою "Наступ зими" – річ досить провокативна для "інженера Ковгуна" та його кола, а й містив елементи перекладу російських реалій на українські з іронічним підзаголовком "авторизований переклад "УЖа": "Зима. Яка для дядька розкіш / Наряювати у санках! / І шапка бадьориться трощки, / На сніговий ступивши шлях. / В снігу купаючись, як в милі, / Пани у три-конь полетіли. / Над гривами свистить батіг. / Рипить під полозами сніг. / Хлопчак ганяє коло хати, / Сам запрягшися за коня, – / В гринджоли посадив щеня. / З вікна уже свариться мати. / Йому і холодно і сміх – / По самі вуха вбрався в сніг" (УЖ, 1929, 7, с. 44).

Мовна практика часописів була позначена браком систематичності та незрідка недоглядами. У ній часто траплялися русизми, як у листах читачів, так і в редакційних матеріалах – і то не завжди для стилізації мови персонажів: *приговор* (НГ, 1928, 23, с. 599), *похоже* (Г, 1928, 18, с. 280), *участки* (ЧП, 1928, 2, с. 2) і *участок* (НГ, 1930, 16, с. 325), *талантлива* (В, 1929, 22, с. 6), *видвіженці* (НГ, 1930, 16, с. 331), *парнишка* (ЧП, 1928, 2, с. 10), *сахар* (ЧП, 1928, 1, с. 3), *требується* (ЧП, 1928, 1, с. 5), *доклад* (В, 1929, 38, с. 4), *ходіки* (НГ, 1929, 14, с. 329), *почта* (Д, 1930, 31–32, с. 14), *страдальники* (В, 1928, 1, с. 16), *доклад*, *водворено* (В, 1928, 2, с. 16), *підвипивши* (В, 1928, 3, с. 15), *на коньках* (В, 1928, 6, с. 13), *пески* (НГ, 1930, 16, с. 347), *общот* (НГ, 1930, 7, с. 142), *червоноармієць* (НГ, 1930, 4, с. 65), *дерьмо* (В, 1929, 5, с. 12). Простонародну мову можна почути в оповіданнях і нарисах: “Та воно конешно – погоджується колишній каптенармус. Я тільки про те, що коли “цел” іде, то для ока вдобніше” (Г, 1928, 18, с. 280); “дайте одно пірожное” (підкреслюючи “одно”), “аддай, аддай трубу” (Г, 1928, 15, с. 233). Стиллізація російської вчувається в репліці: “На – візьми гривеник та пом’яни родителів...” (ЧП, 1928, 2, с. 5). У журналі “Декада” був опублікований цікавий знімок гасла: “Експедиція чистаго белья об’являєт себя Ударниками” (1930, 33–34, с. 14), причому “т” в дієслові явно дописане пізніше – цікаве свідчення про фрагментарну грамотність серед робітників того часу, яка поєднувала елементи російського дореволюційного та реформованого правописів під на шаруванням української для запису того, що реально було суржигом, тогочасним міським койне. В іншому числі “Глобуса” опубліковано фото вивісок із базару з такими словами: “прольотка”, “велосіпед”, “мебіль”, “приладде”, “в осінньом базар”, “осеній базар” (Г, 1929, 22, с. 353). На іншому фото бачимо “э” в українськомовному написі (НГ, 1930, 17–18, с. 363).

Оцінити рівень грамотності, переважно російської, в епістолярній практиці пересічних українців дають змогу прямі цитати з оригінальних листів до Одеської кінофабрики, наведені в одній зі статей, як зазначав О. Копиленко, без жодних виправлень мови й правопису: “кончил шесть групп”, “имею много способности”, “неоткажете в моей прозбе”, “талантността”, “чувствуем”, “добица”, “презадумається”, “ми играли”, “етот”, “сибе”, “пролетарському”, “мойо ампула – комика и молодого средних лет” (УЖ, 1929, 8, с. 119–120). У поодинокому листі українською читаємо: “Всі кажуть, що я создана для екрана, а доводиться працювати в установі й заривати в землю талант. У мене крім того дуже фотогенічні очі і взагалі. Дуже прошу вас товаришу директоре спробуй-

те мене! Я українізована цілком і свідомо українка” (УЖ, 1929, 8, с. 119), – NB також відсилання до українізації та національної ідентичності в кон’юнктурному контексті. Водночас автор визнає вищий престиж за російською, зауважуючи щодо листа від провінційних акторів: “Грають вони в українській, видно, трупі, але для більшого впливу пишуть російською мовою, тільки нашим правописом” (УЖ, 1929, 8, с. 119). І знову цікава деталь щодо змішування правописів і мов в особистій мовній практиці. Автор іншого огляду слухачької пошти на радіо В. Поліщук зізнавався, що таки стилістично виправив цитовані листи, а один навіть переклав з російської; втім він особливо відзначив єдиного українськомовного допису з Донеччини (УЖ, 1929, 4, с. 77). Менш як за рік по тому журнал “Декада” звітував про майже цілковиту ліквідацію неписьменності серед шахтарів на Донбасі, обіцяючи вслід за наркомом освіти “останню п’ятирічку неписьменности” – визнаючи тим самим і серйозність проблеми: “Всіх рівняє, всіх однаково вкриває чорна й ганебна відзнака неписьменности...” (Д, 1930, 1, с. 4).

Водночас власна мовна практика українських видань є цікавим свідченням труднощів із кодифікацією мови, яких зазнавала українська. До 1929 р. всі журнали послуговувалися “Найголовнішими правилами українського правопису” І. Огієнка (1919, з перевиданнями). Давалося взнаки несистематичне дотримання цього правопису, яке часто було спричинене несистематичністю або неповнотою самих “Найголовніших правил...”: *хроника* (Г, 1928, 18, с. 272) і *хроніка* (Г, 1928, 16, с. 240), *розв’язати* (Г, 1928, 20, с. 325) і *зав’язалися* (ЧП, 1928, 2, с. 2), *пролетаріят* (Г, 1928, 20, с. 316) і *проблеміст* (Г, 1928, 23, с. 360), *у Києві* (Г, 1928, 22, обкл.) і *у Київі* (В, 1928, 5, с. 13; Г, 1928, 15, с. 239), *міжнародній* (Г, 1928, 18, с. 276) і *народне* (Г, 1928, 19, с. 300), *Горький* і *Горкий* (В, 1928, 14, с. 7). Була істотна неузгодженість у вживанні крапки в кінці заголовків, хаос в оформленні прямої мови. Звичайно, відчутним постає і вплив з боку діалектів та субстандарту. Саме субстандартний, коли не діалектний шар лексики становили цитовані вище русизми. Більш-менш узгодженим був правопис “g” як “г” у чужомовних словах: *гвалт* (Г, 1928, 23, с. 360), *гросмайстер* (Г, 1928, 23, с. 368); замість етимологічного “и” в окремих випадках писалося “і” *піяцтво* (Г, 1928, 21, обкл.) – певне, свідчення зближеної вимови звуків; певна плутанина була навколо написання “и” на початку слів. Траплявся явний вихід за межі норм “Найголовніших правил...”: *зрозуміло* (ЧП, 1928, 2, с. 10), *ескадрилля* (Г, 1928, 18, с. 281), непередання “g” у власній назві *Цвайг* (Г, 1928, 18, с. 283).

Очевидно саме ці проблеми невисокого рівня як кодифікації мови, так і грамотності чи й володіння нею навіть у редакційних штатах і загострили потребу в новому систематичному правописі. З його запровадженням у часописах протягом січня 1929 р. мова і особливо орфографія поступово уніфікуються, деякі нерегулярності зникають, але уявляти цілковите устандартнення і відсутність недоглядів було б перебільшенням. Наприклад, у мальованому гаслі на обкладинці одного з часописів (НГ, 1930, 19) стоїть *гвинтовка*, тоді як те саме гасло в тексті часопису містить уже *гвинтівка*; там само маємо *клясово надійні* і *клясово-надійні*, також *звидтіля* (НГ, 1930, 12, с. 263), *гудзик* (НГ, 1930, 11, с. 215) і надпоправне *згряя* у вірші М. Семенка (В, 1929, 9, с. 10), *цикаві* (НГ, 1929, 9, с. 170), *довірря* (Г, 1929, 13, с. 198), *почта* (Д, 1930, 31–32, с. 14), морфологічні й правописні дублети: *баланс* (НГ, 1929, 14, с. 334) і *балянс* (НГ, 1929, 13, с. 299), *чотири* і *чотирі* (НГ, 1930, 11, с. 207), *ріжний* (НГ, 1930, 9, с. 190) і *різних* (НГ, 1929, 12, с. 269), *передзім'я* (Г, 1929, 22, с. 337) і *зимовий* (В, 1929, 15, с. 16); прості мимодруки – *нових академіків* (Г, 1929, 13, с. 202). За багатьма з цих розбіжностей також прочитуються діалектні впливи (*чотирі*, *ріжний*, *передзім'я*). Завдяки орфографічній реформі навіть назва одного з часописів могла, бодай теоретично, зазнати змін: не згадане прямо в тексті харківського правопису слово *глобус* можна було інтерпретувати як нещодавнє запозичення і писати з проривним “г” і м'яким “л”. Та словник Г. Голоскевича залишив його без змін, навівши синонім *гльоб* – водночас галицизм і галичанізм. Журнал “Гльобус” так ніколи й не вийшов, проте гіпотетична опозиція “Глобус/Гльобус” характеризує суть тогочасних правописних дебатів.

Зазначимо кілька лексичних особливостей. Мова часописів була багата на історизми: *кінофікація* (НГ, 1930, 12, с. 259), *зсиплункт* (В, 1929, 35, с. 3), *дитмайдан* (НГ, 1930, 11, с. 231), *автола* (НГ, 1930, 11, с. 237), *машиновка* (Г, 1930, 22, с. 349), *багатокрамниці* (НГ, 1930, 2, с. 39), *земгеромада* (НГ, 1929, 2, с. 45) та ін. Мовне обличчя ілюстрованої преси визначала і специфічна лексика, згодом виключена з ужитку порядком пуристичної настанови, стилістичної диференціації або й прямих репресій: *кастава*, *виімок* як “виняток” (Г, 1928, 20, с. 325), *личкувати*, *архітект* (Г, 1928, 17, с. 266), *товаровий* (ЧП, 1928, 2, с. 2), *людність* (Д, 1930, 31–32, с. 8), *хороба* (Д, 1930, 29–30, с. 8), *Хіна* (В, 1928, 10, с. 11), *хінський* (В, 1928, 3, с. 7), *побільшений* (Г, 1928, 19, с. 305), *переховувати* як зберігати (Г, 1930, 18, с. 276), *провинці* (Г, 1928, 16, с. 251),

позем як поверх (Г, 1928, 13, с. 200), *зняток* як знімок (НГ, 1930, 16, с. 318), *ювілят* (Г, 1929, 12, с. 155), *квартира* (Г, 1928, 12, с. 185), *негайна допомога* (Г, 1928, 14, с. 225).

Висновки. Оцінка успішності українізації залежить від критеріїв оцінювання. Якщо виставляти досягнення певних кількісних параметрів в офіційній статистиці за мету політики, вона, поза сумнівами, мала успіх. Але якщо йдеться про розширення використання української в широких колах суспільства, успіх був далеко не такий однозначний, а місцями крок уперед означав два кроки назад. “Започаткована в Москві, підхоплена і впроваджувана комуністичною партією звичними для партії методами, українізація викликала прихильність і підтримку одних прошарків населення та сторожке вичікування других, – зауважував Ю. Шевельов. – (...) З одного боку, більше, ніж будь-коли, людей опанувало українську мову, ознайомилися до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст українська мова лунала частіше, ніж перед тим, хоч і не заступила російську як засіб щоденного спілкування. З другого боку, притаманний політиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови. З'явилася маса анекдот, на жаль, не зібраних і не виданих, що брали українську мову на глум. Міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася тільки на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво й середня кляса були в кращому випадку байдужі. Не збереглося жадних відомостей про якийсь ентузіазм селянства” [11, с. 157–158].

Дослідження мови розважальної преси підтверджує ці значною мірою особисті спостереження. Оскільки партійні документи й заклики проникали в розважальну пресу рідше, ніж в інформаційну, вкрай рідко можна знайти в ній прямі гасла на підтримку українізації (на відміну від індустріалізації, наприклад); може, їх уникали як надмірних для аудиторії українськомовних журналів, що й самі були частиною націонал-комуністичного культурного проекту. Натомість картину, яка постає зі шпальт цих часописів, визначають часті нарікання на недостатність українізації, документуючи суміш спротиву, сарказму й пристосуванства серед російськомовного населення міст (селяни, як влучно зазначають дослідники, таки не мали потреби українізуватися і зоставалися осторонь процесу). Ці гіркі міркування українських журналістів і письменників оточувала здебільшого російськомовна реклама, яка не подобалася самим членам редакцій і могла навіть ви-

кликати епізодичний спротив, що не призводив до яких-небудь глибших наслідків, принаймні, для реклами – вона й надалі безсоромно апелювала до споживача російською. Нею дуже часто виконували й вивіски, інколи навіть офіційні; приватні часто змішували українську й російську мови і в кожному разі виявляли низький рівень володіння обома, тоді як непослуженість ще залишалася масовою проблемою. Фотознімки, нариси, оповідання і фейлетони з розважальних часописів дають уявлення про розмовну мову міста – вкрай малограмотну російську, місцями суржик, та вже активно засмічувану русизмами українську мову села. Мовлення самих журналів потерпало від недостатньої кодифікації правопису, водночас – навіть цих правил не завжди вдавалося дотриматися. Правописний хаос зменшився з 1929–1930 рр., проте подальше відкидання його і пов'язаних із ним мовознавчих традицій, помітне в чималій кількості вийшлих з ужитку слів, і підвело ризику під тим, що сьогодні можна визначити як напівполітику напівукраїнізації.

Тим не менше, проблема потребує подальшого дослідження. Його перспективи включають систематичне і вичерпне вивчення мови преси 20-х рр. ХХ ст., розширення джерельної бази про соціолінгвістичну ситуацію в УСРР зі включенням особистих документів, листів та щоденників, художньої літератури, офіційних паперів. Важливим також є застосування інших методів до того самого матеріалу, зокрема, кількісних методів щодо частки позастандартних форм, діалектизмів та русизмів у мовній практиці, контент-аналізу висвітлення українізації в різних типах ЗМІ. Це дасть змогу побудувати комплексну картину мовної динаміки в десятиліття між визвольними змаганнями та сталінськими репресіями.

Донецьких робітників, які приїхали в січні 1929 р. до Харкова знайомитися з новою українською столицею і її культурою, на пероні вокзалу зустрічали представники місцевого істеблшменту. Гостей вітали російською. Пікантність ситуації була в тому, що донецькі робітники відповідали їм українською мовою. На цей факт, замовчаний у повідомленнях “Всесвіту”, київський “Глобус” зреагував трьома карикатурами під заголовком “Свої своїх не пізнали” на останній сторінці обкладинки № 3 за 1929 р., побудованими на висміюванні етнічних, регіональних та соціальних стереотипів. Перші дві карикатури протиставляють уявлення обох делегацій одна про одну: харків'яни мислили донеччан гуртом бороданів у косоворотках і з балалайками; донеччани гадали, що на них чекають вусаті дядьки з бандурами, в інтелігентських пенсне та вишиванках. Третя, найбільша карикатура показує “реальну”

зустріч на пероні, в якій і ті, й другі виглядають приблизно однаково, зодягнені в радянському міському стилі, дещо простішому в робітників. Харків'яни тримають під пахвами російські книжки, “донецькі” – українські. Прямий зміст карикатури очевидний: українці з різних регіонів заплуталися в хибних уявленнях одні про одних. Вочевидь українці мали небагато можливостей подорожувати і пізнавати свою країну. Але карикатура має й приховану подвійну іронію, може, приховану й від самих її творців. У ситуації “українізації згори”, постійних нагінків й одночасно прихованої русифікації та шельмування націоналізму ціна помилкового кроку була надто велика. І донеччани, й харків'яни прагнули бути такими, якими, за їх уявленнями, їх хотіла побачити друга сторона, а може – й третій спостерігач із-за лаштунків: національно свідомими пролетарями та позбавленими шовінізму інтернаціоналістами. Російські й українські книжки в руках персонажів карикатури могли бути лише засобом маскування, творенням відповідного образу. Від декларованих завдань українізації тут залишається дуже мало; на кін виходять химерні переплетіння ідентичностей, які влада намагалася дестабілізувати, реорганізувати і вписати в нововибудовувані суспільні ієрархії.

Список використаної літератури

1. Георгієвська В. Реклама – рушій розквіту: рекламно-довідкова преса на території Східної України (XIX – початок ХХ ст.): моногр. / Вікторія Георгієвська, Наталя Сидоренко. – К.: АДЕФ-Україна, 2010. – 320 с.
2. Верменич Я.В. Національна політика більшовиків і опозиція: підґрунтя маневрів навколо українізації 20–30-х рр. ХХ ст. / Я.В. Верменич // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 31. – С. 34–45.
3. Верменич Я. Національна реформа 20–30-х рр. в Україні: підсумки, політичні наслідки, уроки / Я. Верменич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – № 11. – С. 210–224.
4. Екельчик С. История Украины: становление современной нации / Сергей Екельчик; [авторизов. пер. с англ. Н. Климчука]. – К.: К.И.С., 2010. – 400 с.
5. Екельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві: [авториз. пер. з англ.] / Сергій Екельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
6. Колісник К. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923–1932 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / К.Е. Колісник; Харк. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна. – Х., 2001. – 31 с.
7. Коляструк О.А. Преса УСРР в контексті політики українізації: автореф. дис. ...

- канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Коляструк; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2003. – 33 с.
8. Найголовніші правила українського правопису: нове видання / [Л. Огієнко, А. Кримський.]. – Б. м. : ДВУ, 1925. – 16 с.
  9. Потятинник Б. Медіа: ключі до розуміння / Борис Потятинник // Серія: Медіакритика. – Л. : ПАІС, 2004. – 312 с.
  10. Український правопис / Народній комісаріят освіти, Державна комісія для впровадження українського правопису. – Б. м. : ДВУ, 1928. – 101 с.
  11. Шевельов Ю. Українська мова у ХХ столітті (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов // Вибрані праці : у 2 кн. / [упоряд. Л. Масенко]. – 2-ге вид. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – Кн. I. Мовознавство. – С. 26–280.
  12. Collins R.F. The Rise of Western Journalism, 1815–1914 / R.F. Collins, E.M. Palmegiano. – Jefferson; London : McFarland & Company, 2007. – 214 p.
  13. Krotz F. Neue Theorien entwickeln: Eine Einführung in die Grounded Theory, die Heuristische Sozialforschung und die Ethnographie anhand von Beispielen aus der Kommunikationsforschung / Friedrich Krotz. – Köln : Herbert von Halem Verlag, 2005. – 309 s.

Стаття надійшла до редакції 09.01.2013.

Горбик Р.А. Маски идентичностей: социолингвистические аспекты украинизации на страницах развлекательной прессы конца 20-х гг. ХХ в.

В статье изложены результаты исследования социолингвистической ситуации в УССР на материале иллюстрированной периодики второй половины 20-х гг. ХХ в. Особое внимание уделяется вопросу оценки политики украинизации. Результаты исследования указывают на осознание её неэффективности, существовавшее среди авторов изданий, выявлены документированные факты сопротивления этой политике, свидетельства низкой грамотности простых украинцев, доминирование русского языка в рекламных текстах, многочисленные примеры русско-украинского койне в стилизации разговорного языка и реальной языковой практике, проблемы невысокого уровня кодификации украинского языка и редакторского стандарта изданий.

Ключевые слова: развлекательная пресса, украинизация, языковая политика, билингвизм.

Horbyk R. The masks of identities: the sociolinguistic aspects of Ukrainianization in the coverage of entertaining press in the late 1920s

The article presents a research into the sociolinguistic situation in the Soviet Ukraine on the material of illustrated press in the late 1920s. Much of attention is devoted to the estimation of the Ukrainianization policy. The research results point out its ineffectiveness as perceived by the authors writing in the magazines, the documented facts of resistance to the policy, the evidence of average Ukrainians' limited literacy, the domination of Russian in advertisement, numerous examples of Russo-Ukrainian koine in the stylization of colloquial speech and in the real language practices, the problems of poor language codification and editing standards in the magazines.

Key words: entertaining press, Ukrainianization, language policy, bilingualism.